

hypothekeert het verhaal van dit boek: het maakt zijn onderliggende stelling ofwel triviaal ofwel ongeloofwaardig. Maar gelukkig worden bundels nooit als geheel 'genoten' en volstaat men met de selectieve lectuur van de afzonderlijke bijdragen. Zo hoort het ook hier, want hier zijn schitterende bijdragen te genieten, die bovendien, voor de gelegenheid, handig gebundeld zijn.

Antoon BRAECKMAN

MICHEL DE CERTEAU

Koen Geldof en Rudi Laermans, *Sluipwegen van het denken. Over Michel de Certeau*. Nijmegen, SUN, 1996, 208 blz., ISBN 90 6303 655 5

Dat er in het Nederlandse taalgebied een breed opgezette, kritische inleiding tot het denken van Michel de Certeau (1925-1986) verschijnt, is in meerdere opzichten opmerkelijk. Om te beginnen behoort deze auteur niet tot de gecanoniseerde coryfeeën van de hedendaagse Franse intelligentsia, zoals Foucault, Lacan, Derrida of Bourdieu, maar is hij veeleer een 'outsider', een bijna marginaal figuur die enkel in welbepaalde kringen aanzien geniet. Bovendien — en dat verklaart allicht een en ander — heeft de man geen welomschreven intellectuele identiteit. Het is niet duidelijk wie Michel de Certeau is: jezuïet, foucauldiaan, historiograaf, erudiet tekstbezorger van de Franse mystieke traditie, methodoloog van de cultuurwetenschappen, cultuuranthropoloog of onderwijsdeskundige. Certeau was dat in zekere zin allemaal en nog veel meer, en bovendien: hij was dat allemaal ter zelfdertijd. In zijn teksten verbindt hij die veelheid van intellectuele posities vanuit uiteenlopende perspectieven met elkaar. In die zin gelijkt de auteur Michel de Certeau op het geprivilegieerde object van zijn onderzoek: op wat ontsnapt aan de identificerende strategieën van structuren en machtsdispositiesven allerhande die de (sociale) realiteit in de greep trachten te krijgen. Precies in dit opzicht is de opzet van voorliggende bundel opmerkelijk. Getracht wordt immers om een denken dat theoretisch instabiel en polymorf is aangelegd *in functie van* het beschrijven van wat aan elk beschrijven steeds weer ontsnapt, alsnog te 'identificeren' en in kaart te brengen. Toch mag deze proeve van kritische inleiding op Certeau behoorlijk geslaagd worden genoemd.

De inleiders hebben geopteerd voor de formule van een bundel, waardoor het polyfone karakter van Certeau's analyses en theoretische aanzetten wordt bewaard in de meerstemmigheid van de diverse bijdragen. Tegelijk is de kwaliteit van het gros van de bijdragen van dien aard dat ze echt prikkelen om Certeau's teksten zelf te gaan lezen — wat, alles wel beschouwd, ook de bedoeling van dergelijke inleidingen moet zijn. Bovendien paren de grote oriënterende bijdragen van deze bundel (van de hand van de beide 'redacteuren' Geldof en Laermans), een goede leesbaarheid van de eigen tekst aan een behoedzame en kritische lectuur van de centrale problematieken in de

teksten van Certeau. Dit mag alvast blijken uit volgende beknopte typering (uit de inleiding) van waar het in Certeau's werk eigenlijk om gaat: "Certeau confronteert de grote verhalen met het onooglijke, met het afwijkende, met die kleine rest die onophoudelijk de ogenschijnlijk evidente historische en sociologische verklaringssystemen ter discussie stelt. Hij boort dus niet alleen op eigenzinnige en vernieuwende manier braakliggende onderzoeksdomeinen aan, zijn aandacht is eveneens steevast gericht op meer begrippelijke problemen; hoe kan men over het verleden of over het alledaagse spreken zonder die 'objecten' bij voorbaat van hun onvervreembare specificiteit te beroven. In deze systematische koppeling van lokale onderzoeksthema's met een meer algemene kennistheoretische doordiening van de discipline schuilt wellicht het unieke karakter van Certeau's oeuvre. Men zou kunnen stellen dat de problematiek van Certeau de vraag naar de/het *a/Andere* is. Alleen is een dergelijke karakterisering onvolledig; voor Certeau is deze vraag per definitie lokaal gericht: ze heeft meer betrekking op het vak dan dat ze filosofisch van aard is. Vandaar de woekering van invalshoeken en de begrippelijke meertaligheid, vandaar de onophoudelijke zoektocht — kris-kras door de eigentijdse theoretische, historische, sociologische en filosofische intertekst — naar methodologische sluiptwegen. Met behulp van historiografie, linguïstiek, discoursanalyse, antropologie, psychoanalyse en (cultuur-)sociologie tast Certeau in tal van specifieke contexten — de bezetenheid, de mystiek, het alledaagse, de taal, enzovoort — de grenzen van de orde van het weten af, niet alleen om het weten als zodanig met zijn eindigheid te confronteren, maar ook om datgene wat zich aan die orde onttrekt — het evenement, het specifieke, het eenmalige, het pluriforme — zichtbaar en zegbaar te maken" (11-12).

Maar bekijken we deze bundel wat meer van nabij. Na de inleiding (van de redactie), die ook een summier biografie van Certeau bevat, valt de bundel uiteen in vier hoofdstukken. Daarin wordt telkens een ander aspect van Certeau's uiteenlopende interesses belicht. In een zeer ruim bemeten artikel (p. 16-80) geeft Rudi Laermans tekst en uitleg omtrent wat bij Certeau had moeten uitgroeien tot een volwaardige antropologie van geloofssystemen — 'had moeten', want het hele project knapte voortijdig af ten gevolge van Certeau's vroegtijdige overlijden. Uitgangspunt van dit eerste hoofdstuk is Certeau's perceptie van de gebeurtenissen van mei '68, zoals hij die neerschreef in *La prise de parole* (1968). Certeau diagnostiseert dit gebeuren als het 'ongeloofwaardig worden' van de tot dan toe heersende ideeënsystemen. Dat toont zich althans in 'la prise de parole' van het moment: de tot dan toe 'zwijgende en passieve massa' neemt er nadrukkelijk het woord en ervaart in dat spreken zijn eigen 'bevrijding'. Die ervaring van verlies van geloofwaardigheid, gekoppeld aan 'la prise de parole' is voor Certeau de aanzet om — op verspreide plaatsen en tijdstippen in zijn werk — de functie te bestuderen van geloofssystemen (overtuigingen) voor het bestaan en het voortbestaan van instituties. Kunnen instituties zonder 'geloofwaardigheid'? Wat zijn de effecten van een veranderende configuratie van geloofwaardigheid voor de bestaande instituties? Hoe gaan instituties om met de geloofssystemen die de basis vormen van hun eigen legitimiteit, en vooral: hoe gaan ze om met 'geloofwaardigheidsverlies'? Deze en aanverwante vragen moeten uitmonden in een antropologie van de geloofwaardigheid: een omvattende theorie van de wijze waarop overtuigingen

of geloofssystemen 'werken' en door instituties worden beheerd. De spanning tussen instituties en geloofssystemen brengt Laermans vervolgens in verband met andere centrale thema's in Certeau's denken zoals de tegenstelling tussen het tactische en het strategische handelen: tussen het technisch-utilitaire of instrumentele handelen van 'systemische' actoren allerhande en de veelvormigheid van de alledaagse praktijken die de systemische imperatieven of demarches op een creatieve manier hergebruiken in het kader van overlevingstactieken.

Het tweede hoofdstuk bestaat uit twee bijdragen die elk op een andere manier aanknopen bij *L'invention du quotidien 1. Arts de faire* (1980). Herman Parret evocert de esthetische dimensie van het alledaagse. Hij betoogt dat precies binnen het alledaagse schoonheid kan oplichten, en dat zulks bewijst dat alledaagsheid een grensbegrip is. Geen enkele ervaring is ten volle alledaags, maar wordt van binnen uit doortrokken van momenten, elementen van schoonheid, omdat schoonheid meegegeven is in de alledaagse werking van onze zintuiglijkheid en van ons spreken (p. 77-8). Peter Venmans van zijn kant tracht Certeau's problematiek inzichtelijk te maken door hem theoretisch te situeren in de discussie met het structuralisme, en door de onderliggende ethisch-esthetische inzet ervan te vergelijken met die van de schrijver Georges Perec. Vooral het enten van de tegenstelling bij Certeau tussen institutionele handelingsstrategieën en alledaagse tactische praktijken op de structuralistische tegenstelling tussen *langue* en *parole* is hier verhelderend. Het geeft op een elementaire manier goed de basale intuïtie aan van Certeau. De passieve, afhankelijke verhouding van de talige praktijken (*parole*) ten overstaan van het taalsysteem (*langue*) in het saussurriaanse universum, wordt bij Certeau vervangen door een schema waarin de *parole* (hier: alledaagse praktijken) in een tactische overlevingsstrijd gewikkeld is met een allesoverheersende en onderdrukkende *langue* (hier: instituties).

Het derde hoofdstuk bestaat uit twee bijdragen die ingaan op twee belangstellingssferen in het werk van Certeau die tot dusver nog maar zijdelings aan de orde waren: zijn theologische of godsdienstfilosofische posities, in kaart gebracht door Bruno Vreeburg, en Certeau's bemoeienissen rond Lacans psychoanalyse en de Franse mystieke traditie, in een bijdrage van Marc De Kesel. Thematisch tasten beide teksten de betekenis af van categorieën als 'de ander' en 'de andersheid' bij Certeau, voor zover die zich laat aflezen van zijn positiebepalingen tegenover theologie en mystiek. Vreeburg wijst er in zijn bijdrage op dat Certeau 'een theologie van het verschil' belijdt in de mate dat hij in het christelijke mysterie een aansporing ziet om 'afstand te nemen van de gevestigde denkgeregels en praktijken': om daarvan af te wijken in de zin van ze te overschrijden, en zo openingen te creëren, te riskeren voor 'andersheid'. Marc De Kesel van zijn kant zoekt Certeau's bijzondere interesse voor de mystiek inzichtelijk te maken door erop te wijzen hoe die mystieke traditie intrinsiek verweven is met de grens die de moderniteit scheidt van het tijdperk waarvan ze afscheid neemt. Mystieke teksten zijn ook in historische zin 'grensoverschrijdende' fenomenen en dat maakt ze voor wie 'de moderniteit' wil lezen uitermate interessant. Certeau laat zien dat de mystieke traditie een bijzondere, want uitgezuiverde verhouding tot 'alteriteit' genereert die De Kesel (met Certeau) verbindt met de 'ethiek van het woord' bij Lacan.

Het vierde hoofdstuk, tenslotte, bevat opnieuw één langere bijdrage (p. 142-202) van de hand van Koenraad Geldof, die op een omstandige en indringende wijze twee 'lecturen' van Certeau's moderniteitsverstaan afweegt. Aangezien Geldof die lees oefening doorvoert voor het hele oeuvre — zo die term hier al van toepassing is — figureert deze bijdrage als een soort afsluitende evaluatie, waarin de sterke en de zwakke, de vruchtbare en de veeleer problematische kanten van Certeau's werk worden beargumenteerd. In een eerste beweging gaat Geldof mee met vaak voorkomende benadering van Certeau als zou deze een vrij elementaire duale kijk hebben op de moderniteit: "het is alsof zijn manier van schrijven wordt gedragen door een heel beperkte reeks van tegengestelde betekenaars waarop de auteur schier eindeloos varieert: schriftuur-stem, identiteit-differentie, wet-lichaam, structuur-ervaring, systeem-afwijking, strategie-tactiek, staat-leefwereld, theorie-literatuur, techniek-praktijk, plaats-ruimte, historiografie-evenement. Als deze hypothese juist is, dan kan de conclusie tamelijk ironisch zijn: een oeuvre dat draait rond het spanningsveld van identiteit en alteriteit is al bij al bijzonder homogeen en continu, de wijze waarop de centrale problematiek telkens wordt gethematiseerd, behoort tot de orde van de herhaling" (p. 142). Alleen, zo neemt Geldof zich voor te laten zien, is deze hypothese "niet zozeer fout als wel hoogst onvolledig" (ibidem). Aan de hand van een zorgvuldige lectuur van *La possession de Loudun* (1970), *Une politique de la langue* (1975) en de analyse van de (theoretische) gezichtspunten uit *La prise de parole*, *La culture au pluriel* (1974) en *L'Invention du quotidien 1*, reconstrueert Geldof bij Certeau een eerste versie van de 'Januskop van de moderniteit': "Enerzijds wordt de moderniteit gekenmerkt door de ontwikkeling van de scripturale economie: een metonymische omschrijving die verwijst naar het geheel van instituties en technologieën die tot doel hebben de maatschappelijke werkelijkheid in al haar aspecten in rationele, doorzichtige en functionele banen te leiden. In dit proces gaan homogenisering en uitsluiting hand in hand. Anderzijds is het er Certeau niet om te doen de efficiëntie van de technostructuur in alle toonaarden te bezingen. Het tegendeel is waar: hij toont zich eerder gefascineerd door fenomenen, processen en figuren die de oprukkende scripturale economie doen stokken. Soms is dat verzet politiek maar Certeau voelt zich veruit het meest aangetrokken tot de veel ongrijpbaarder realiteit van de infra- en transpolitieke weerstand" (p. 174). Via twee *intermezzi* zet Geldof vervolgens een tweede, 'complexe' lectuur van de moderniteit op de sporen, die wat Geldof betreft, behalve de meest interessante, tegelijk ook de meest 'certaliaanse' is. Steunpunt hier zijn teksten als *L'écriture de l'histoire* (1975), *La fable mystique* (1982) en *L'ordinaire de la communication* (1983). Die zijn voor Geldof van belang omdat ze de schematiserende tegenstellingen uit de eerste 'duale' lectuur, ondervangen en verrijken door beduidend méér aandacht op te brengen voor de wederzijdse interpenetratie van de termen van genoemde tegenstellingen: 'de polariserende effecten van het eerste scenario worden zodoende afgezwakt' (p. 193). Aan het eind van zijn bijdrage vraagt Geldof naar de effecten van Certeau's (complexe) moderniteitsverstaan voor de status van wetenschap en theorie, als instantiaties bij uitstek van de technostructuur of het 'systeem'.

De bundel sluit af met een overzichtelijke, oriënterende en (dus) selectieve bibliografie van het werk van Michel de Certeau (tekstuitgaven, boeken, artikelen), van bijzondere tijdschriftennummers in binnen- en buitenland die aan Certeau gewijd zijn en van secundaire publicaties (boeken en artikelen) over Certeau. Te betreuren valt dat de bundel geen (naam- en zaak)register heeft.

Evident is het niet doenbaar en bovendien ook niet wenselijk om de vele kritische en analytische gezichtspunten en de behoedzaam genuanceerde benaderingen van Certeau's oeuvre die in de bundel verdisconteerd zijn hier ook maar te vermelden, laat staan recht te doen. Hier ligt trouwens de kracht van de bundel: Certeau wordt hier niet ingeleid door hem te schematiseren, te rubriceren of anderszins te malverseren. Integendeel, hij wordt ingeleid door hem op een dusdanige wijze complex te maken dat hij op een fascinerende wijze 'onzichtbaar' — ongreepbaar — wordt, zodat de lezer nog slechts het besluit rest om niet langer de man te zoeken, maar zijn teksten te lezen.

Wie echter die lectuur van Certeau's teksten zelf wil laten voorafgaan door een initiërende introductie in 's mans denken kan dit zeker aan de hand van voorliggend bundel, al zou ik de lezer desgevallend — en laat dat een element van kritiek zijn — aanraden de bijdragen in een andere volgorde door te nemen dan de 'thematische' orde waarin ze zich thans bevinden. Als 'smaakmaker' begin je het beste met het veeleer korte, maar heldere verhaal van Peter Venmans. Dan suggereer ik het werk van langere adem: de bijdragen van Geldof en Laermans (bij voorkeur in die volgorde), gevolgd door de teksten van Vreeburg en De Kesel (niet noodzakelijk in die volgorde), om af te sluiten met Parrets certaliaanse uitsmijter. — Nog een laatste suggestie — en laat dat mijn uitsmijter zijn — vergeet ook niet Frans Masereels prachtige houtsnede 'de stroper' (1929) te bewonderen op de omslag van dit met zorg uitgegeven boek.

Antoon BRAECKMAN

MEER ZIEN DAN ER STAAT

Frank R. Ankersmit, Maarten van Nierop en Heleen Pott (red.), *Hermeneutiek en cultuur. Interpretatie in de kunst- en cultuurwetenschappen*, Amsterdam, Boom, 1995, 220 blz., 786 Bfr., ISBN 90 5352 124 0

De redacteurs van het boek *Hermeneutiek. Interpretatie in de kunst- en cultuurwetenschappen* zetten meteen de toon door in hun inleiding het belang van hermeneutiek in onze tijd te beklemtonen. Ankersmit en Pott geven aan dat we op straffe van verlies aan zelfinzicht in iedere tijd een beetje verplicht zijn om bestek op te maken van de eigen intellectuele positie in de gang van de geschiedenis. Hermeneutiek biedt